

<https://doi.org/10.26881/rgtn.2021.03>

MAGDALENA MIELNIK
Muzeum Narodowe w Gdańsku
ORCID 0000-0002-8746-5286

TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ SZTUKI W GDAŃSKU (KUNSTVEREIN ZU DANZIG) 1835–1945. ZARYS DZIAŁALNOŚCI

W 1835 r. założono Towarzystwo Przyjaciół Sztuki w Gdańsku (Kunstverein zu Danzig)¹, pierwszą w mieście organizację zrzeszającą miłośników sztuk pięknych. Powstanie Towarzystwa było związane z ogólnie panującą wówczas tendencją do zrzeszania się w społeczności pasjonatów różnych dziedzin: muzyki, literatury, przyrody, nauki i sztuki². W XVIII w. działalność kulturalna związana ze spotkaniami towarzyskimi, podczas których omawiano dzieła literatury i sztuki, realizowana był głównie w tzw. salonach, czyli zebraniach organizowanych w prywatnych domach – zgodnie z modą francuską³. Ich działalność, mimo braku sformalizowania, cechowało podobieństwo do funkcjonujących później zrzeszeń. Pierwsze organizacje, których działalność skupiała się na sztukach pięknych, powoływano do życia już pod koniec XVIII w.,

¹ W literaturze funkcjonuje kilka polskich tłumaczeń nazwy towarzystwa: Stowarzyszenie Miłośników Sztuki, Towarzystwo Przyjaciół Sztuki, Gdański Związek Sztuki, Towarzystwo Przyjaciół Sztuki, w pracy posługuję się ta ostatnią formą, najpowszechniej stosowaną, wykorzystywaną m.in. w badaniach Mirosława Glińskiego https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=TOWARZYSTWO_PRZYJACI%C3%93%C5%81_SZTUKI [dostęp: 18.02.2022].

² W Gdańsku najstarszym towarzystwem było Societas Physicae Experimentalis (od 1753 r. Die Naturforschende Gesellschaft), które powstało w 1743 r. z inicjatywy Daniela Gralatha (1708–1767), w 1818 r. Theodor Friedrich Kniewel (1783–1859) założył Stowarzyszenie Śpiewacze (Danziger Gesangverein), a w tym samym roku co Towarzystwo Przyjaciół Sztuki powstało także Literarische Gesellschaft; zob. E. Schumann, *Geschichte der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig 1743–1892*, Danzig 1893; U. Bednarek, *Polskie towarzystwa kulturalno-oświatowe w Gdańsku w latach 1871–1890*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne” 1958, s. 73–84; J. Staszewski, *Towarzystwa naukowe w Gdańsku, Toruniu i Elblągu w XVIII w.*, „Zapiski Historyczne” 1975, t. 40, z. 3/4, s. 11–29; M. Niedzielska, *Niemieckie towarzystwa naukowe w Prusach Zachodnich w latach 1815–1920*, Toruń 1993; M. Banditt, *Gelehrte – Republik – Gelehrtenrepublik. Der Strukturwandel der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig 1743 bis 1820 und die Danziger Aufklärung*, Wiesbaden 2018.

³ K. Poklewska, A. Kowalczykowa, *Salon literacki [w:] Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław 2002, s. 854.

najdłuższą z nich historię ma Zürcher Kunstgesellschaft utworzone w 1787 r., natomiast największa ich liczba na terenie Królestwa Prus powstała w drugiej i trzeciej dekadzie XIX stulecia⁴. Gdańskie towarzystwo było jednym z później powołanych, wpływ na to miała m.in. trudna sytuacja gospodarcza w okresie ponapoleońskim, na co wskazywali już założyciele organizacji⁵.

Podstawową pracą na temat działalności Towarzystwa Przyjaciół Sztuki w Gdańsku jest nadal monografia opracowana przez Hansa Bernharda Meyera na stulecie jego działalności⁶. Późniejsza publikacja autorstwa Heleny Kowalskiej jest jedynym powojennym artykułem, w którym omówiono szerzej działalność towarzystwa. Wątek Kunstvereinu poruszany został przez nią jeszcze w opracowaniu poświęconym stratom wojennym⁷ w kontekście współpracy z Muzeum Miejskim w Gdańsku. Z kolei zagadnienie współpracy Izydora Gulgowskiego z Towarzystwem było przedmiotem artykułu Edmunda Kizika⁸. W kontekście twórczości rysunkowej Johna Sprota Stoddarta (1811–1892) (il. 1) o działalności Towarzystwa pisała Katarzyna Kita⁹. Obszerne hasło dotyczące Towarzystwa znajduje się także w Gedanopedii¹⁰. Stan badań nie jest zatem szczególnie obszerny, a niniejsze opracowanie również nie ma charakteru wyczerpującego temat. Artykuł stanowi podsumowanie dotychczasowego stanu wiedzy na temat działalności towarzystwa wzbogacone o nowe informacje zebrane podczas kwerendy archiwalnej. Na temat działalności towarzystwa zachowała się dokumentacja w postaci sprawozdań, rachunków, list członkowskich, korespondencji dotyczącej wystaw, katalogów wystaw, programów wydarzeń, a także prasowych recenzji¹¹. W szczególności istotne były informacje z podsumowujących sprawozdań z lat 1837 i 1847, a także programy wydarzeń organizowanych w latach 20., materiały te nie były dotychczas wykorzystane w badaniach. Konieczne okazało się także uzupełnienie kwerendy o gdańską prasę.

⁴ W Hamburgu w 1822 r., w Bremie i Monachium w 1825 r., w Dreźnie w 1828 r., w Hanowerze i Królewcu w 1832 r., w Szczecinie i Halle w 1834 r., w 1836 r. w Lipsku i w 1837 r. w Poznaniu; zob. M. Warkoczewska, *Wystawy Towarzystwa Sztuk Pięknych w Poznaniu (1837–1857): materiały źródłowe*, Warszawa–Poznań 1991, s. 5.

⁵ Biblioteka Gdańska PAN (dalej: BG PAN), Od 1651/8, Bericht Uber die Wirksamkeit der Kunstverein zu Danzig in den Jahren 1836 und 37, Danzig 1837, s. 5.

⁶ H.B. Meyer, *Hundert Jahre Kunstverein zu Danzig 1835–1935*, Gdańsk 1935.

⁷ H. Kowalska, *Powstanie i działalność Towarzystwa Sztuk Pięknych w Gdańsku w świetle jego statutu* [w:] *Z dziejów kultury Pomorza XVIII–XX wieku*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2001, s. 64–80; tejsze, *Straty wojenne Muzeum Miejskiego (Stadtmuseum) w Gdańsku*, t. 1: *Malarstwo*, Gdańsk 2017, s. 10–13.

⁸ E. Kizik, *Współpraca Izydora Gulgowskiego z gdańskim Kunstverein w roku 1909. U źródeł ceramiki nowokaszubskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2015, t. 63, nr 3, s. 495–510.

⁹ K. Kita, *Kolekcja rysunków Johna Sprota Stoddarta ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku* [w:] *Kolekcje, kształtowanie, historia, dziedzictwo utracone*, red. M. Mielnik, Gdańsk 2020, s. 252–254.

¹⁰ M. Gliński, *Towarzystwo Przyjaciół Sztuki*, https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=TOWARZYSTWO_PRZYJACI%3C%93%C5%81_SZTUKI [dostęp: 28.03.2022].

¹¹ Dokumentacja zachowała się w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku, Bibliotece Gdańskiej PAN oraz Archiwum Muzeum Narodowego w Gdańsku, a także w Staatsbibliothek zu Berlin, dokładny spis pozycji w bibliografii niniejszego artykułu.

Ilustracja 1. Otto Brausewetter, *Wieczorne spotkanie malarzy u Stoddarta w Gdańsku*, 1862, płótno, technika olejna, nr inw.: MNG/SD/763/M

Źródło: Wikimedia Commons (prawo wolnego dostępu).

Widząc potrzebę założenia towarzystwa podobnego do działających w innych miastach stowarzyszeń, pierwsi członkowie zarządu: malarz Johann Carl Schultz (1801–1873)¹², dyrektor gimnazjum Friedrich Wilhelm Engelhardt (1793–1880)¹³ oraz kupiec John Simpson (1786–1857)¹⁴, pierwszy przewodniczący towarzystwa w październiku 1835 r.¹⁵ rozpoczęli starania o jego utworzenie w Gdańsku¹⁶. Jednym z ważniejszych celów działalności tej organizacji była popularyzacja sztuki, głównie poprzez organizację wystaw. Statut Towarzystwa Przyjaciół Sztuki (Kunstverein zu Danzig) został ogłoszony 27 listopada tego roku i stał się podstawą działania organizacji¹⁷. W ciągu całej historii Towarzystwa zmodyfikowano go jeszcze

¹² Johann Carl Schultz (1801–1873) – *znany i nieznaný: Portret Artysty na nowo odkryty* [katalog wystawy], red. J. Lijka, Malbork 2009.

¹³ Friedrich Wilhelm Engelhardt, <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/person/gnd/100598927> [dostęp: 18.02.2022].

¹⁴ Simpson John, https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=SIMPSON_JOHN [dostęp: 18.02.2022].

¹⁵ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 17.

¹⁶ H. Kowalska, *Powstanie i działalność...*, s. 70.

¹⁷ Tamże, s. 70.

czterokrotnie, w: 1853, 1898, 1900 i 1912 r.¹⁸ W ramach statutu z 1900 r. zmianie uległa także nazwa Towarzystwa – na Kunstverein zu Danzig e.V. (Eingetragener Verein). W roku 1911 Towarzystwo Przyjaciół Sztuki połączyło się z Towarzystwem Miłośników Sztuki i Rzemiosła Artystycznego (Verein für Kunst und Kunstgewerbe), organizacją wywodzącą się ze stowarzyszenia artystów działającego w Katowni (Verein Danziger Künstler in der Peinkammer). Obie organizacje współpracowały już wcześniej, ale w roku 1911 nastąpiło formalne połączenie, rok później znowelizowano statut¹⁹. W tej formie gdańskie Towarzystwo Przyjaciół Sztuki działało do 1945 r. pod nazwą Towarzystwo Sztuk Pięknych i Rzemiosła Artystycznego (Verein für Kunst und Kunstgewerbe e.V. zu Danzig). Można wyróżnić trzy główne okresy w historii Towarzystwa: początek działalności do utworzenia muzeum, okres od otwarcia muzeum do początku XX w. i od około 1900 r. – momentu rozpoczęcia współpracy ze zrzeszeniem artystów w Katowni (Verein Danziger Künstler in der Peinkammer) do końca działalności.

Celem utworzonego w 1835 r. Towarzystwa miało być „ożywienie zamiłowania do sztuki – [...] stopniowo zbiór wybitnych dzieł jako niezbywalną własność powiększać, a miłośnikom dzieł sztuki ułatwiać zdobywanie wartościowych dzieł”²⁰. Statut określał najważniejsze zadania towarzystwa. Przede wszystkim była to organizacja cyklicznie odbywających się wystaw wraz z towarzyszącymi im losowaniami obrazów. Umożliwiało to realizację jednego z ważniejszych celów, jakim była popularyzacja sztuki. W późniejszym okresie do tej działalności wprowadzono też inne wydarzenia, takie jak: wykłady, koncerty i pokazy.

Oprócz wytycznych dotyczących organizacji w paragrafie 7 zawarto też informację o przeznaczeniu nadwyżek środków pieniężnych Towarzystwa na zakupy na rzecz przyszłego muzeum²¹. Składka członkowska wynosiła 2 talary²², co oprócz opłaty za bilety na wystawy dla osób niezrzeszonych w towarzystwie było głównym źródłem dochodów towarzystwa. Każdy członek zobowiązywał się do co najmniej dwuletniego uczestnictwa, składka dawała prawo do wstępu na wystawę i udziału w losowaniu. Wśród członków Towarzystwa widoczny był przekrój różnych grup społecznych, z przewagą zamożniejszych klas mieszczańskich. Oczywiście tylko kilku uczestników było zaangażowanych bezpośrednio w realizację zadań gdańskiego Kunstvereinu. Duża liczba zrzeszonych gwarantowała środki na działalność (opłaty członkowskie), istotna była również dla popularyzatorskiego aspektu działalności, zwłaszcza dla mniej zamożnych mieszczan – dzięki organizowanym przez Towarzystwo wystawom

¹⁸ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), Kunstverein zu Danzig, 361/91, Statut des Kunstvereins zu Danzig erneuert nach den Beschlüssen vom 28. Dezember 1853, 13. Juli 1898 und 13. Januar 1900, 1900, k. 2.

¹⁹ H. Kowalska, *Straty wojenne...*, s. 13.

²⁰ *Statut Towarzystwa Przyjaciół Sztuki założonego w listopadzie 1835 roku zmodyfikowanego po uchwałach z dnia 28 grudnia 1853 roku*, cyt. za: H. Kowalska, *Powstanie i działalność...*, s. 79.

²¹ Tamże.

²² Tamże, s. 80

i losowaniom każdy miał możliwość kontaktu ze sztuką oraz szansę na wejście w posiadanie jednego z prezentowanych dzieł²³. Większość osób należących do towarzystwa pochodziła z Gdańska i okolic oraz z Prus Zachodnich, pojedyncze osoby mieszkały w Berlinie, Altonie, Warszawie, Stargardzie, Kazimierzu²⁴. Największa liczba mieszczan, 945, należała do towarzystwa w 1856 r., co i tak stanowiło niewiele w porównaniu do liczebności innych towarzystw (przykładowo 14 000 członków w Dreźnie)²⁵.

Spośród członków wybierany był zarząd, na który składały się trzy osoby: przewodniczący, sekretarz i skarbnik. Przewodniczący mianował szesnastoosobowy komitet zajmujący się sprawami organizacyjnymi towarzystwa²⁶. Pierwszymi członkami zarządu byli założyciele Towarzystwa. Dość szybko z funkcji zrezygnowało dwóch współzałożycieli – Johann Carl Schultz oraz Friedrich Engelhardt, którzy nie mogli się porozumieć z trzecim członkiem zarządu Johnem Simpsonem²⁷. Od 1837 do 1840 r. w sprawozdaniu z działalności Towarzystwa oprócz Simpsona wymieniane były jeszcze bliżej niezidentyfikowane osoby, jak: Seidel i Zacharias, następnie od 1842 r. poza Simpsonem pojawiały się nazwiska: Randt i Zernecke, a w 1842 r. Randta zastąpił John Sprott Stoddart²⁸.

Od 1846 r. trudno ustalić, jak chronologicznie prezentował się skład zarządu w ciągu ponad stuletniej historii działalności Towarzystwa ze względu na braki w materiale źródłowym. Z zapisów w katalogach wystaw można wyczytać, że w latach 60. funkcję tę pełnili Karl Ludwig von Duisburg (1794–1868), John Sprott Stoddart, Carl Gustav Panzer (1820–1879), później wraz ze Stoddartem Oskar Bischoff (1841–1922) i Rudolf Kaemmerer (1824–1903)²⁹. Z późniejszych członków zarządu można wymienić Louisa Friedricha Sy (1815–1887). Wilhelm August Stryowski (1834–1917) – malarz i konserwator był wieloletnim sekretarzem Towarzystwa, na nim w szczególności spoczywał ciężar organizacji wystaw³⁰. Po połączeniu towarzystwa ze zrzeszeniem artystów w Katowni funkcję tę pełnił Ernst Goeritz (1873–1931), który po przeniesieniu się do Berlina był członkiem honorowym do śmierci w 1931 r.³¹ W czasie I wojny światowej jedynym członkiem zarządu był Fritz Boie, samodzielnie zajmujący się całą organizacją prac towarzystwa³². W latach 20. i 30. funkcje te pełnili m.in.: Kurt Siebenfreud

²³ APG, Kunstverein zu Danzig 361/202, Spis członków Kunstverein zu Danzig, b.d.

²⁴ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 33.

²⁵ Tamże, s. 35.

²⁶ *Statut Towarzystwa Przyjaciół Sztuki założonego w listopadzie 1835 roku zmodyfikowanego po uchwałach z dnia 28 grudnia 1853 roku*, § 12–14, cyt. za: H. Kowalska, *Powstanie i działalność...*, s. 80.

²⁷ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 28.

²⁸ BG PAN, Od 1945/87, Rechenschafts Bericht über das wirken des Kunstverein zu Danzig vom 29. November bis dahin 1846, Danzig 1846.

²⁹ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 39.

³⁰ Tamże; *Wilhelm August Stryowski 1834–1917: malarz, kolekcjoner, konserwator, muzealnik, pedagog* [katalog wystawy], red. I. Ziętkiewicz, Gdańsk 2002.

³¹ BG PAN, Od 1653/85, Winterprogramme 1930/31.

³² H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 68.

(1884–1945), Hubertus Schwartz (1883–1966), Friedrich Fischer, Paul Rosenberg, Albert Gottheil (1867–?), Willy Drost (1892–1964).

Gdańskie towarzystwo wraz ze zrzeszeniem poznańskim, szczecińskim, wrocławskim i elbląskim należało przez większość swojej historii do ogólnoniemieckiego Związku Towarzystw (Verein der Kunstfreude in Preussischen Staate), do części wschodnio-pruskiej (Ostdeutschen Kunstvereine)³³. Do czasu decyzji o wystąpieniu towarzystwa ze związku w roku 1892 jego działalność odbywała się w ścisłej współpracy ze Związkiem Towarzystw, szczególnie w zakresie organizacji wystaw³⁴. W 1904 r. powstało Verband Deutsche Kunstvereine zrzeszający wszystkie Kunstvereine, w tym gdański³⁵.

Do 1892 r. wystawy organizowano w ramach związku wschodniopruskiego, w zakresie umów podpisanych pomiędzy organizacjami³⁶. Zadanie głównego związku polegało na dopilnowaniu tego, żeby płótna mistrzów uznanych za najważniejszych były pokazywane w jak największej liczbie miejsc. Starano się, żeby na każdej dużej wystawie znalazł się wybór najbardziej reprezentacyjnych dzieł dla nowej sztuki w Prusach. Punkt ciężkości w doborze dzieł przeniesiono na sztukę niemiecką, wystawy miały ją promować i upowszechnić wśród narodu, dominowała więc „nowa” szkoła malarstwa, monachijska i düsseldorfska, choć pojawiało się również malarstwo francuskie, skandynawskie, polskie. Często pokazywano obrazy prezentowane wcześniej w najprężniej działających ośrodkach, czyli w Berlinie, Düsseldorfie, Magdeburgu, Dreźnie, Lipsku³⁷. Ekspozycje miały umożliwić zapoznanie się z najważniejszymi zjawiskami artystycznymi tym, którzy nie mieli możliwości do tych instytucji dotrzeć.

Zgodnie ze statutem duże ekspozycje organizowano co dwa lata i prezentowano je we wszystkich miastach członkowskich, według ustalonej wcześniej kolejności³⁸. Wydawano też katalog z krótkim wstępem i listą prezentowanych prac. Do 1872 r. wystawy odbywały się w budynku Zielonej Bramy, od grudnia 1872 r. ekspozycje prezentowano w gmachu Muzeum Miejskiego w Gdańsku. Dzięki kwerendzie relacji prasowych udało się ustalić, że niewielkie pokazy dzieł sztuki urządzano także w mieszczącym się nieopodal Zielonej Bramy Hotelu du Nord³⁹.

Pierwszą wystawę gdańskiego stowarzyszenia zorganizowano w budynku Zielonej Bramy w rok po założeniu towarzystwa, trwała od 2 maja do 2 czerwca⁴⁰ i wyjątkowo odbyła się poza harmonogramem wschodnio-pruskiego związku⁴¹. Wystawę uroczyste

³³ M. Warkoczewska, *Wystawy Towarzystwa...*, s. 10.

³⁴ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 53.

³⁵ Zob. J. Muess, *Kunstvereine als Vermittlungsinstanzen der Moderne in der Zeit der Weimarer Republik*, Ludwig-Maximilians Universität w Monachium 2018, rozprawa doktorska, kpis.

³⁶ M. Warkoczewska, *Wystawy towarzystwa...*, s. 10.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże.

³⁹ Hotel mieścił się przy ulicy Długi Targ 10, wcześniej funkcjonował pod nazwą Hotel de Leipzig i Hotel zum Preussischer Hofe.

⁴⁰ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 18.

⁴¹ Tamże, s. 22.

otwierał Friedrich Wilhelm IV, wówczas jeszcze księżę koronny (Kronprinz)⁴². Wernisaż niezależnie od harmonogramu wystaw głównego związku był możliwy dzięki wsparciu rodziny królewskiej⁴³. Wystawę zorganizowano częściowo ze zbiorów prywatnych, po części eksponowano obiekty pochodzące z zakończonej wcześniej wystawy w Królewcu, łącznie zaprezentowano 285 dzieł, w tym malarstwo dawne w części pierwszej, nowe malarstwo w części drugiej, część trzecia obejmowała rzeźbę, a w ostatniej, czwartej części prezentowano rzemiosło⁴⁴. Pokazano prace dawnych mistrzów, m.in. Albrechta Dürera (1471–1528), Hansa Holbeina (1497/98–1543), Quentina Metsysa (1465/66–1530), Jacoba Ruisdaela (1628/29–1682), wśród lokalnych artystów swoje prace pokazali Michael Carl Gregorovius (1786–1850), Friedrich Eduard Meyerheim (1808–1879) i Robert Reinick (1805–1852) oraz oczywiście Johann Carl Schultz⁴⁵, z rzemiosła także wyroby lokalne, m.in. meble mistrza Heinricha Knausa⁴⁶. Można było obejrzeć także gdańskie modele dachu kościoła z wieżą oraz schodów (najprawdopodobniej wymagowanej budowli)⁴⁷. Na wystawach prezentowano głównie malarstwo, początkowo także rzeźbę, rzemiosło i mniej kojarzące się z wystawą sztuki obiekty, jak wspomniane modele czy np. nieokreślone bliżej drzewo z ptakami z katalogu z 1841 r.⁴⁸ W notce prasowej z 1858 r. umieszczono osobny opis rodzimego wytworu rzemiosła, czyli modelu parostatku wykonanego przez Eduarda Blancka z Gdańska „dopracowan[ego] w szczegółach, elegancki[ego] i zrobion[ego] z artyzmem” [tłum. M.M.]⁴⁹.

Dla towarzystwa istotny był statutowy cel popularyzacji sztuki. Wilhelm Schumacher (1800–1837), współzałożyciel gazety literackiej i informacyjnej „Danziger Dampfboot”⁵⁰ oraz autor recenzji pierwszych wystaw Kunstvereinu w tekście z 10 maja 1836 r. omawiającym pierwszą wystawę Towarzystwa poruszył wątek społeczny, niespotykany w żadnej innej z odnalezionych w ramach kwerendy recenzji⁵¹.

⁴² BG PAN, Od 1651/85, Bericht Uber die Wirksamkeit der Kunstverein zu Danzig in den Jahren 1836 und 37, Danzig 1837, s. 4.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 19.

⁴⁶ „Danziger Dampfboot”, 10.05.1836, no. 56, s. 275 <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/35280/edition/29525/content> [dostęp: 8.12.2021].

⁴⁷ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 19.

⁴⁸ BG PAN, Od 20984 8°, Verzeichniss der von Danziger Kunstverein veranstalteten ausserordentlichen Kunst-Ausstellung, welche am 27. Dezember 1841 im Saale der grünen Thores eröffnet werden wird, Danzig, s. 18, poz. 65.

⁴⁹ „Danziger Zeitung”, 23.12.1858, no. 177, <https://polona.pl/item/danziger-zeitung-organ-fur-handel-schiffahrt-industrie-und-landwirtschaft-im,ODE1NjUxODI/0/#info:metadata> [dostęp: 8.12.2021].

⁵⁰ Pełna nazwa: „Danziger Dampfboot Für Geist, Humor, Satire, Poesie, Welt- Und Volksleben, Korrespondenz, Kunst, Literatur Und Theater” („Gdański parowiec dla ducha, humoru, satyry, poezji, życia świata i ludzi, korespondencji, sztuki, literatury i teatru”).

⁵¹ M. Mielnik, *Krytyka artystyczna w Gdańsku w XIX i na początku XX wieku*, „Pamiętnik Sztuk Pięknych” 2021, t. 16: *Dwieście lat krytyki artystycznej*, red. J. Malinowski, G. Raj, s. 35–43.

Autor tekstu ubolewał nad brakiem sukcesu w tej dziedzinie, zauważając, że wśród zwiedzających brakuje widzów z klasy średniej i najuboższych. Przeważają za to wystrój i zamożni goście, traktujący wystawę jako okazję towarzyską, którzy poza tym posiadają własne kolekcje, a dzieła sztuki podziwiają także podczas podróży. Takich możliwości nie mają mniej zamożni, którzy dzięki wystawie za niewielką opłatą mogliby zaznać radości z kontaktu ze sztuką. W innej części recenzji z wystawy Schumacher ubolewał nad tym, że wśród zwiedzających było niewielu przedstawicieli klasy rzemieślniczej, którzy mogliby się z niej sporo nauczyć. Podobny ton miało sprawozdanie z działalności towarzystwa, również zawierające wzmiankę o tym, że niestety odczuwalny był brak wśród członków Towarzystwa mniej zamożnych mieszczan⁵². Te same refleksje okazały się aktualne jeszcze niecałą dekadę później⁵³.

Starano się upowszechniać sztukę także innymi metodami. Jak wspomniano wcześniej, obok wystaw najważniejszym elementem działalności wszystkich towarzystw były odbywające się w jej ramach losowania części dzieł sztuki (obrazów, litografii i rycin), uprzednio wybranych do tego celu i odpowiednio oznaczonych w katalogu. Nawet mniej zamożna osoba miała szansę stać się posiadaczem jednego z wystawianego na ekspozycji obrazów. Każdy członek Towarzystwa będący właścicielem akcji miał prawo do udziału w losowaniu. Cieszyło się ono ogromną popularnością i było dla wielu najważniejszym wydarzeniem związanym z wystawami. Żartobliwy rysunek Johna Sprotta Stoddarta ukazujący scenę losowania i pojedynku o dzieła sztuki w przestrzeni wystawy pozwala sobie wyobrazić towarzyszące temu emocje.

O wyborze dzieł sztuki przeznaczonych do losowania decydował przewodniczący wraz z szesnastoosobowym komitetem doradczym, wyniki ukazywały się w gazecie „Danziger Intelligenzblatt”⁵⁴. Pierwsze losowanie odbyło się przy okazji inauguracyjnej wystawy w czerwcu 1836 r., na pięć obrazów, pięć rycin i siedem litografii zakupionych w tym celu wydano 300 talarów⁵⁵. Rok później zakupiono osiem obrazów, jeden przedstawiający nieokreśloną bliżej scenę rodzajową pędzla nieznanego z imienia artysty Wolffa podarował August Kabrun (1807–1878)⁵⁶. W 1841 r. do losowania zakupiono dziewiętnaście prac⁵⁷. Znacznie więcej obrazów przeznaczano na losowanie w okresie późniejszym, przykładowo w 1883 r. były to czterdzieści cztery pozycje⁵⁸.

⁵² BG PAN, Od 1945/87, Rechenschafts Bericht über das wirken des Kunstverein zu Danzig vom 29. November bis dahin 1846, Danzig 1846, s. 4.

⁵³ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 32.

⁵⁴ H. Kowalska, *Powstanie i działalność...*, s. 70, 71.

⁵⁵ Tamże, s. 74.

⁵⁶ BG PAN, Od 1651/85, Bericht Über die Wirksamkeit der Kunstverein zu Danzig in den Jahren 1836 und 37, Danzig 1837, s. 4, 6. August Kabrun podarował też dla muzeum obraz Lorenzo Quaglio z tyrolską sceną rodzajową, który został sprzedany w Berlinie w Domu Aukcyjnym Lepkego w 1916 r.

⁵⁷ BG PAN, Od 20984 8°, Verzeichniss 1841.

⁵⁸ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 45.

Oprócz dzieł sztuki zakupionych w celu organizacji losowania (towarzystwo nabywało część prac, które zwiedzający mogli wylosować w trakcie trwania wystawy), część z nich przeznaczona była do zakupu w trakcie wystawy przez osoby prywatne. Do każdej wystawy przygotowywano katalog, przy pozycjach, które można było nabyć, obok opisu podawano cenę. Zapisywano także dane właściciela obiektów z kolekcji prywatnych, dzięki czemu dziś katalogi stały się nieocenionym źródłem do badań proveniencyjnych. Wystawy były sposobnością do ożywienia handlu dziełami sztuki, a także okazją do wsparcia finansowego artystów, których prace kupowano. Towarzystwo pełniło więc rolę mecenasa i aktywizowało lokalny rynek sztuki. Działalność ta nie przynosiła jednak zysków, raczej niewielkie straty, co widoczne jest w sprawozdaniach finansowych.

Wystawy zwłaszcza początkowo cieszyły się dużą popularnością, przekładającą się na wysoką frekwencję, na organizowanej w 1837 r. drugiej w ogóle, a pierwszej dużej wystawie odnotowano 5000 zwiedzających, dzięki niej 100 osób zapisało się do Towarzystwa⁵⁹. Na drugiej wystawie zaprezentowano jeszcze większy wybór dzieł – 644 obiekty⁶⁰, wystawiono m.in. prace Nicolausa Poussina (1594–1665), Petera de Hoocha (?–1561), Andreasa Achenbacha (1815–1910) (il. 2), Caspara Davida Friedricha (1774–1840), z gdańskich twórców Michaela Carla Gregoroviusa. Wystawa odbyła się zgodnie z harmonogramem związku, ustalenie porządku nastęrczyło jednak pewnych trudności – w wyniku problemów z ostatecznym porozumieniem się zebranie, na które przybył Johann Carl Schultz, miało miejsce w Berlinie. W Gdańsku wystawa odbyła się ostatecznie jako druga po wernisażu w Królewcu – 26 lutego 1837 r.⁶¹

Latem 1838 r. otwarto wystawę o połowę mniejszą, za to poświęconą głównie dawnej sztuce gdańskiej⁶², prezentowano m.in. *Portret Martina Opitza* Bartholomäusa Strobla (1591–po 1647), *Portret Jana Heweliusza* Daniela Schultza (1615–1683), cztery płótna Andreasa Stecha (1635–1697) i dwa obrazy Jacoba Wessla (1710–1780)⁶³. Główną atrakcją był obraz *Jeremiasz na gruzach Jerozolimy* Eduarda Bendemanna (1811–1889), który budził też zachwyt publiczności rok później w Poznaniu⁶⁴. Z kolei w Gdańsku w 1839 r. pokazywano wiele prac mistrzów niderlandzkich, angielskich i francuskich⁶⁵.

Początkowo na wystawach prezentowano sporo dzieł o tematyce biblijnej, portretów i krajobrazów⁶⁶, od 1839 r. dominowało malarstwo historyczne i weduty⁶⁷. Od lat 60. były to przedstawienia architektury, krajobrazy, maryny, pejzaże i malarstwo

⁵⁹ H. Kowalska, *Powstanie i działalność...*, s. 72.

⁶⁰ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 27.

⁶¹ BG PAN, Od 1651/85, Bericht Uber die Wirksamkeit der Kunstverein zu Danzig in den Jahren 1836 und 37, Danzig 1837, s. 5.

⁶² H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 28.

⁶³ Tamże, s. 29.

⁶⁴ M. Warkoczewska, *Wystawy Towarzystwa...*, s. 8.

⁶⁵ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 29.

⁶⁶ Tamże, s. 18.

⁶⁷ Tamże, s. 30.

Ilustracja 2. Andreas Achenbach, *Wrzosowisko w Szwecji*, 1838, płótno, technika olejna

Źródło: Muzeum Narodowe w Gdańsku.

rodzajowe, także malarstwo o tematyce historycznej, ale przedstawione w bardziej intymny, naturalistyczny sposób⁶⁸. Stopniowo pokazywano coraz więcej prac artystów tworzących współcześnie, a mniej dzieł dawnych mistrzów. Wśród twórców, których chętnie prezentowano i wyróżniano w recenzjach, znajdowali się m.in.: Andreas Achenbach, Carl Lessing (1808–1880), Wilhelm Camphausen (1818–1885), Adolph Menzel (1815–1905), z artystów gdańskich: Michael Carl Gregorovius, Friedrich Eduard Meyerheim, później Eduard Hildebrandt (1818–1868), Carl Scherres (1833–1923) i Wilhelm August Stryowski (1834–1917). Prace, co dość typowe dla wystaw organizowanych w tamtym okresie, eksponowano, kierując się względami estetycznymi, a nie tematyką czy szkołą. Dlatego niedaleko obok siebie mogły wisieć obrazy historyczne i rodzajowe, przykładowo w 1858 r. płótno Theodora Schlöpkego (1812–1878) przedstawiające śmierć księcia Niclota i niewielkich rozmiarów studia Clary von Böttcher (1838–1883; później posługiwała się nazwiskiem męża von Wille) umieszczono w tej samej części wystawy⁶⁹.

⁶⁸ „Danziger Zeitung”, 21.12.1860, no. 789, <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/4937/edition/2558/content> [dostęp: 8.12.2021].

⁶⁹ „Danziger Zeitung”, 21.12.1858, no. 175, <https://polona.pl/item/danziger-zeitung-organ-fur-handel-schiffahrt-industrie-und-landwirtschaft-im,ODE1NjUxNzk/0/#info:metadata> [dostęp: 28.11.2021].

Kupowano także dzieła sztuki dla przyszłego muzeum, w dość krótkim czasie określono profil tych zakupów. Miały to być w szczególności dzieła miejscowych artystów, o tematyce związanej z miastem, jak krajobrazy, mariny, widoki Gdańska, jak i jego historią⁷⁰. Pierwszym zakupem był *Widok Gdańska* (il. 3), obecnie przypisywany Bartholomäusowi Miltwitzowi (1580–1655/56). Wystawę w 1841 r. otwierało dzieło, które zamówiono specjalnie dla przyszłego muzeum, *Uwolnienie Pankratiusa Klemme 19 maja 1544 roku* autorstwa Ludwiga Rosenfelda⁷¹. W katalogu wystawy został ujęty także długi historyczny komentarz do tego obrazu niepodpisany imieniem autora⁷², jak podał Meyer, jego autorem był gdański pedagog i historyk Gotthilf Löschin (1790–1868)⁷³. Po każdej wystawie nabywano kilka obrazów na rzecz mającej powstać instytucji, ale zakupów dokonywano także już po utworzeniu Muzeum.

Wystawy, jak wspomniano wcześniej, odbywały się przede wszystkim w Zielonej Bramie, choć także w innych miejscach, np. w pobliskim Hotelu du Nord. Stwarzały okazję do spotkań towarzyskich, funkcja socjalna była bowiem także istotna dla stowarzyszenia. W notce prasowej w gazecie „Danziger Zeitung” z dnia 28 grudnia 1859 r. czytamy, że z okazji przyjazdu profesora Eduarda Hildebrandta do rodzinnego miasta zorganizowano przyjęcie w Hotelu du Nord. Pełne toastów spotkanie poprzedzono zwiedzaniem wystawy, na której można było zobaczyć prace dawnych mistrzów (w tym np. *Portret Johanna Heweliusza* Daniela Schultza) oraz malarzy współczesnych, wspomnianego Hildebrandta oraz Wilhelma Augusta Stryowskiego i Carla Scherresa. Jak podano w informacji prasowej, artyści gościli na uroczystości wraz ze znamienitymi członkami Towarzystwa, zasłużonymi dla miasta, m.in. Carlem Joachimem Gustavem von Groddeckiem (1792–1881), Robertem Ludwigiem Wernerem von Blumenthaelem (1806–1892), Friedrichem Wilhelmem Clausewitzem (1809–1881)⁷⁴.

Prace nad wystawami, ze względu na kilka czynników, jak: wysokie koszty, skomplikowaną logistykę, dużą ilość obiektów, zawsze były wyzwaniem dla towarzystwa. Towarzystwo nie dysponowało wystarczająco rozbudowaną administracją, a osoby działające w nim wykonywały na co dzień inne prace. W sprawozdaniu za lata 1836–1846 zauważono, że działalność przysparzała wielu trudności, głównie ze względu na małą liczbę członków (i tym samym opłat członkowskich) w stosunku do realizowanych przedsięwzięć, podczas gdy Gdańsk zrzeszał 400 osób, w Królewcu było ich ponad 1300. Do tego wystawy w Gdańsku odbywały się zimą. Mimo to doceniano korzyści i uważano, że ten okres był „pięknym czasem dla zbiedniałego przez

⁷⁰ H. Kowalska, *Powstanie i działalność...*, s. 73.

⁷¹ Tamże; H. Kowalska, *Straty wojenne...*, s. 244–245, kat. 260.

⁷² BG PAN, Od 20984 8°, Verzeichniss 1841, s. 4–10.

⁷³ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 29.

⁷⁴ „Danziger Zeitung”, 28.12.1859, no. 486, <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/3544/edition/1730/content> [dostęp: 8.12.2021].

Ilustracja 3. Bartholomäus Miltwitz, *Widok Gdańska*, 1620–1630, deska, technika olejna, Muzeum Narodowe w Gdańsku, nr inw.: MNG/SD/281/M

Źródło: Muzeum Narodowe w Gdańsku.

wojny miasta⁷⁵. W finansowej części sprawozdania do roku 1846 przedstawiono podsumowanie kosztów⁷⁶: wpływy wynosiły 18 663 talarów 22,5 groszy, natomiast wydatki 18 683 192/3, co dawało 19 talarów 27 groszy i 2 fenigi deficytu⁷⁷.

Dużą część kosztów pochłaniał transport dzieł, który był też logistycznym wyzwaniem ze względu na przewożoną liczbę obiektów. Przykładowo w 1851 r. transport do Szczecina mieścił się aż w 333 eksponatach⁷⁸. Niekorzystny dla gdańskich wystaw był termin – organizowano je w okresie zimowym, a do tego świątecznym. Próbowano zmienić stan rzeczy. Zarząd towarzystwa zwrócił się m.in. z prośbą o zmianę harmonogramu w 1854 r., skarżąc się też na pogorszenie się sytuacji po wystąpieniu poznańskiego towarzystwa, niestety bezskutecznie⁷⁹. Bezowocne próby zmiany harmonogramu opisywano też we wstępie do katalogu wystawy z 1865 r.⁸⁰

Zniechęcająco mógł działać też fakt, że nie zawsze doceniano wysiłki komitetu i zarządu, głosy krytyki dotyczyły m.in. wysokości składki oraz faktu, że dzieła mistrzów prezentowano często tylko w formie rycin, a informacje o wystawach nie były wystarczające⁸¹.

Od 1865 r. stopniowo zmniejszał się rozmach, z jakim organizowane były wystawy. W notce prasowej ukazała się informacja, że liczba dzieł zmniejszała się od jakiegoś czasu, w 1865 r. różnica wyniosła aż 100 pozycji⁸².

⁷⁵ BG PAN, Od 1945/87, Rechenschafts Bericht über das wirken des Kunstverein zu Danzig vom 29. November bis dahin 1846, Danzig 1846, s. 1, 5.

⁷⁶ Szczegółowe zestawienia kosztów są ujęte w księdze rachunkowej (do roku 1897), APG, Kunstverein zu Danzig, 361/203, Księga rachunkowa.

⁷⁷ BG PAN, Od 1945/87, Rechenschafts Bericht über das wirken des Kunstverein zu Danzig vom 29. November bis dahin 1846, Danzig 1846, s. 32.

⁷⁸ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 26.

⁷⁹ Tamże, s. 35.

⁸⁰ BG PAN, Od 20984 8°, Verzeichniss 1865, s. 6.

⁸¹ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 26.

⁸² „Danziger Zeitung”, 5.1.1865, no. 2790, <https://polona.pl/item/danziger-zeitung-1865-nr-2790-5-januar-abend-ausgabe,ODE1ODY2NDc/1/#info:metadata> [dostęp: 8.12.2021].

Nowy okres w działalności Towarzystwa wyznaczyło powstanie Muzeum Miejskiego w Gdańsku, powołanego w roku 1870 dzięki fundacji Gottfrieda Klozego. Towarzystwo ściśle współpracowało z nowo powstałym muzeum, w listopadzie 1872 r. podpisano porozumienie, w którym określono też warunki współpracy, tekst umowy został zawarty w rękopisie o historii muzeum⁸³. Ustalono zasady współpracy przy projektach wystawienniczych, ośmiu członków towarzystwa miało też wchodzić w skład jedenastoosobowego kuratorium muzeum⁸⁴. Zakupione wcześniej z myślą o przyszłym muzeum zbiory przekazano do Muzeum Miejskiego w Gdańsku, oznaczając je specjalną numeracją (K.V.) Przebudowę siedziby instytucji, poklasztornego budynku, według projektów Juliusa Augusta Lichta ukończono w 1872 r. i w tym samym roku działalność wystawiennicza towarzystwa została przeniesiona z Zielonej Bramy do byłego klasztoru franciszkanów oraz siedziby dawnego Gimnazjum Akademickiego. Podkreślano, że zmiana była korzystna ze względu na przestrzeń i znacznie lepsze warunki oświetleniowe. Od 22 grudnia 1872 r. można było oglądać wystawę Towarzystwa w „świeżo wyremontowanych, pięknych pomieszczeniach”⁸⁵.

Mimo poprawy wynikającej ze zmiany siedziby i otwarcia muzeum sytuacja pogorszyła się ponownie pod koniec lat 80., odnotowano wówczas spadek liczby zwiedzających i członków towarzystwa. Na wystawie z 1889 r. z 590 obrazów, które wystawiono, tylko 130 można było uznać za dobre⁸⁶. Dwudziesta dziewięć wielka wystawa towarzystwa liczyła 538 pozycji i przyniosła około 3000 marek dochodu z biletów, jednak było to aż o 1000 marek mniej niż na wystawie w Królewcu⁸⁷. W latach 1890–1891 w szeregi towarzystwa wstąpiło jedynie czterdziestu nowych członków, dochodziło do licznych rezygnacji⁸⁸.

Z polecenia Wilhelma Augusta Stryowskiego reklamy w gazecie zaczęły ukazywać się codziennie, do tego zaprojektowano i wydrukowano plakaty. W katalogu pojawił się też bardziej rozbudowany wstęp. Ponadto organizatorzy zdecydowali się też na krytyczną ocenę niektórych zgłoszonych prac i odesłanie części obrazów⁸⁹. W 1892 r. ze związku wschodniopruskiego wystąpił Wrocław, co spowodowało przesunięcie wystaw w Gdańsku na połowę maja (trwały one do końca czerwca), mimo protestów gdańszczan podnoszących, że ten czas jest tradycyjnie okresem intensywnej pracy, a odpoczynek o tej porze roku preferowany jest raczej na łonie natury. Nie osiągnięto porozumienia i decyzją walnego zebrania członków w 1892 r. Gdańsk wystąpił

⁸³ Archiwum Muzeum Narodowego w Gdańsku (dalej: AMNG), dokument dotyczący historii klasztoru franciszkanów i muzeum, MNG/A/I/3, Zur Geschichte, s. 107–109; H. Kowalska, *Straty wojenne...*, s. 12.

⁸⁴ H. Kowalska, *Straty wojenne...*, s. 12.

⁸⁵ „Danziger Zeitung”, 23.12.1872, no. 7667, <https://polona.pl/item/danziger-zeitung-1872-no-7667-23-dezember-abend-ausgabe,ODE2NDU2OTE/0/#info:metadata> [dostęp: 8.12.2021].

⁸⁶ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 50.

⁸⁷ Tamże, s. 51.

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ Tamże, s. 52.

ze Związku⁹⁰. Pierwszą samodzielną wystawę (we współpracy m.in. z Berliner Verein, Kunsthandlung Schule Düsseldorf) zorganizowano w 1893 r.⁹¹, mimo wielu wysiłków nie odniosła ona sukcesu. Koszty Towarzystwo musiało ponieść samo, a ogólna sytuacja ekonomiczna nie była najlepsza. Do udziału w wystawie zaproszono też dyletantów, żeby wypełnić jakoś przestrzeń, co nie okazało się najlepszym posunięciem⁹².

W 1899 r. Towarzystwo wraz z Verein Danziger Künstler in der Peinkammer zaproponowało gdańszczanom nowy sposób na obcowanie ze sztuką – zorganizowano wykład na temat przedstawień dzieci w sztuce włoskiego renesansu, który wygłosił Adolf Meyer z Berlina – specjalnie zaproszony na tę okazję⁹³. Członkowie mogli wziąć udział w wydarzeniu bez wnoszenia dodatkowych opłat. Wspólnie z Peinkammer zorganizowano jeszcze wystawę w 1900 r., pokazano na niej 800 obiektów w tym rzemiosło, m.in. porcelanę firmy Rosenthal, szkło, ręcznie tkane dywany, kontynuowano też organizację odczytów np. o Leonardzie da Vinci⁹⁴. W tym samym czasie rajca Ernst Goeritz doprowadził do połączenia dwóch towarzystw: Związku Gdańskich Artystów z Katowni (Peinkammer) z Towarzystwem Sztuk Pięknych i Rzemiosła Artystycznego (Verein für Kunst und Kunstgewerbe) zarządzanym przez Siegfrieda Badta (1864–1942)⁹⁵.

W marcu otwarto przygotowaną wspólnie z powyższymi towarzystwami oraz Muzeum Miejskim w Gdańsku wystawę, na której prezentowano m.in. twórczość Hansa Baluschka (1870–1935), Eugena Brachta (1842–1921), Lovisa Corintha (1858–1925), Hansa von Hayeka (1869–1940), Maxa Slevogta (1868–1932). Dobór artystów był zgodny z zasadą prezentowania najbardziej aktualnych tendencji i środowisk artystycznych w sztuce, wśród gdańskich artystów można było zobaczyć prace Arthura Bendrata (1872–1914) czy Felixa Mesecka (1883–1955)⁹⁶.

W 1907 r. z inicjatywy sekretarza towarzystwa i zarazem kustosa muzeum Wilhelma Augusta Stryowskiego odbyła się wystawa Hansa Richarda von Volkmana (1860–1927) z Karlsruhe⁹⁷, rok później prezentowano prace Hansa von Hayeka – ucznia Heinricha von Zügela, oraz Walthera Schmajrego⁹⁸. Wystawa ta odbyła się we współpracy z Muzeum Miejskim w Gdańsku⁹⁹, po jej zakończeniu w roku 1908 zakupiono jedną pracę artysty¹⁰⁰. W grudniu odbyła się prezentacja monotypii autorstwa Artura Bendrata i jego ucznia Bertholda Hellingratha¹⁰¹.

⁹⁰ Tamże, s. 53.

⁹¹ Tamże.

⁹² Tamże, s. 56.

⁹³ Tamże, s. 58.

⁹⁴ Tamże, s. 59.

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ Tamże, s. 62.

⁹⁷ H. Kowalska, *Straty wojenne...*, s. 13.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ AMNG, MNG/A/I/8, Kronika Zarządu Muzeum, 1904–1912, s. 71.

¹⁰⁰ H. Kowalska, *Straty wojenne...*, s. 146, kat. 112.

¹⁰¹ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 62.

Ze względu na konflikty pomiędzy Towarzystwami wystawę w 1909 r. Kunstverein zorganizowało samodzielnie¹⁰².

W 1911 r. odbyła się wystawa Danzig Kunstaussstellung, zorganizowana przez Kunstverein w Stadtmuseum, trwająca od 5 marca do 17 kwietnia 1911 r., była to czterdziesta wystawa Towarzystwa. Ekspozycję zaaranżował przybyły rok wcześniej na stanowisko nauczyciela rysunku do gdańskiej Politechniki Fritz Pfuhle. Wystawie towarzyszyły obszerne relacje prasowe, wśród których przeważał zachwyt nad pokazywanymi pracami, pełnymi energii, nowoczesności, podobały się także ponownie zaprezentowane w mieście obrazy zainspirowane impresjonizmem, pokazano prace Maxa Liebermanna, Lovisa Corintha i Maxa Slevogta. Obok nich znalazło się, określone mianem „intymnego, mieszczańskiego”, malarstwo gdańskie, m.in. obrazy Wilhelma Augusta Stryowskiego, Bernharda Sturmhoefela (1853–1913), Arthura Bendrata¹⁰³.

Jak wspomniałam, organizacja wystaw od początku była przedsięwzięciem trudnym i kosztownym, stały spadek liczby członków utrzymujący się od lat 90. XIX stulecia dodatkowo osłabiał Towarzystwo. Dlatego zorganizowana w 1911 r. jubileuszowa czterdziesta wystawa była zarazem ostatnią. W tym samym roku Towarzystwo Przyjaciół Sztuki połączyło się z działającym od 1905 r. Towarzystwem Miłośników Sztuki i Rzemiosła Artystycznego (Verein für Kunst und Kunstgewerbe)¹⁰⁴.

Informacje na temat wszystkich czterdziestu wystaw pojawiały się w lokalnej prasie, ogłoszenia, informacje o zmianach na wystawie, ważnych gościach, felietony i recenzje publikowano na łamach miejscowych dzienników: „Danziger Dampfboot”, „Danziger Intelligenzblatt”, „Danziger Zeitung” oraz „Danziger Neue Nachrichten”¹⁰⁵. Oprócz informacji praktycznych zamieszczano krytyczne omówienia prezentowanych dzieł oraz sposobu ich ekspozycji (pojawiają się uwagi odnośnie do zbyt słabego oświetlenia, niekorzystnego umieszczenia danej pracy, czasami brakowało miejsca, aby w przestrzeni wystawy zmieścić wszystkie duże płótna)¹⁰⁶.

Po ostatniej dużej wystawie działalność Towarzystwa skoncentrowana była głównie na wykładach, choć organizowano też mniejsze wystawy. Z początkiem I wojny światowej zawieszono działalność. Później organizowano głównie

¹⁰² Tamże, s. 63.

¹⁰³ AMNG, MNG/A/V/1, Wycinki z „Danziger Zeitung” 1911, s. 114, 128, 145, 157, 169.

¹⁰⁴ H. Kowalska, *Straty wojenne...*, s. 13.

¹⁰⁵ M. Mielnik, *Krytyka artystyczna w Gdańsku...*

¹⁰⁶ „Danziger Zeitung” 1858, no. 178, https://polona.pl/search/?query=Danziger_Zeitung_1858_no_178&filters=public:1 [dostęp: 27.11.2021]; „Danziger Zeitung” 1858, no. 175; „Danziger Zeitung Organ für Handel, Schiffahrt, Industrie und Landwirtschaft im Stromgebiet der Weichsel”, 21.12.1858, no. 175, <https://polona.pl/item/danziger-zeitung-organ-fur-handel-schiffahrt-industrie-und-landwirtschaft-im,ODE1NjUxNzk/0/#info:metadata> [dostęp: 28.11.2021]; „Danziger Zeitung” 1860, no. 789; „Danziger Zeitung Organ für Handel, Schiffahrt, Industrie und Landwirtschaft im Stromgebiet der Weichsel”, 21.12.1860, no. 789, <https://polona.pl/item/danziger-zeitung-organ-fur-west-und-ostpreussen-1860-no-789-21-december-dod,ODE1NjU1ODk/0/#info:metadata> [dostęp: 27.12.2021].

wykłady o bardzo różnorodnej tematyce (zakres był bardzo szeroki – od starogreckich pałaców i sztuki Germanów po odczyt *Brugia, miasto Memlinga* i sztukę Francji)¹⁰⁷. W 1917 r. odbyła się wystawa rycin o tematyce wojennej, wszystkie działania organizował Fritz Boie¹⁰⁸.

W latach 20. zaczęto organizować bardziej rozbudowane wydarzenia, kontynuowano odczyty, którym często towarzyszył program artystyczny (przykładowy program wydarzeń il. 4). Przykładowo 28 kwietnia 1924 r. o godzinie 19.30 w Dworze Artusa odbyła się uroczystość z okazji 200-lecia urodzin Immanuela Kanta¹⁰⁹. Całość zaczęła się występem orkiestry (w repertuarze znalazły się utwory Jana Sebastiana Bacha oraz Wolfganga Amadeusza Mozarta), odbył się także odczyt Paula Kalweita (1867–1944) o znaczeniu filozofii Kanta w codziennym życiu. Wydarzenie uświetnił też występ tancerki Mary Wigman (1886–1973) z zespołem, prezentujący taniec nowoczesny¹¹⁰. Opłata za wstęp wynosiła 1,5 guldena.

Spektakle tancerek związanych z Mary Wigman, niemiecką choreografką i tancerką, twórczynią tzw. tańca wyrazistego, aranżowano jeszcze kilkakrotnie: w 1925 r.¹¹¹, w 1926 r. i 1929 r. – w czasie wystawy „Film i Foto” organizowanej wspólnie z Muzeum Miejskim w Gdańsku, występowały wówczas Yvonne Georgi (1869–1930), Gret Palucca (1902–1993) – uczennice Mary Wigman. W listopadzie 1929 r. dla najmłodszych gości w refektarzu muzeum wystawiono spektakl lalkowy Wernera Perrena z Kilonii¹¹².

Wciąż odbywały się niewielkie wystawy: „Die Form” w 1925 r.¹¹³, a w 1928 r. wystawa rzeźby i malarstwa¹¹⁴. Prezentowano głównie twórczość lokalnych, współczesnych

Ilustracja 4. Program wydarzeń Towarzystwa Przyjaciół Sztuki w Gdańsku w sezonie zimowym 1927/1928

Źródło: Muzeum Narodowe w Gdańsku.

¹⁰⁷ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 67.

¹⁰⁸ Tamże, s. 68.

¹⁰⁹ BG PAN, Od 1653/85, Winterprogramm 1924/25.

¹¹⁰ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 70.

¹¹¹ BG PAN, Winterprogramm 1925/26. Spektakl odbył się w marcu w Friedrich Wilhelm Schützenhauses, wstęp kosztował od 2 do 5 groszy.

¹¹² BG PAN, Od 1653/85, Winterprogramme 1928/29.

¹¹³ BG PAN, Od 1653/85, Winterprogramme 1925/26.

¹¹⁴ BG PAN, Od 1653/85, Winterprogramme 1928/29.

artystów – zbiorową prezentację przygotował w 1930 r. Willi Drost¹¹⁵, w lutym 1935 r. pod kuratelą Hermanna Phlepsa (1877–1964) odbyła się wystawa prac Bruno Paetscha z podróży do Włoch¹¹⁶, a we wrześniu tego roku wystawa „Deutsche Graphik Schau”¹¹⁷. Wspólnie z muzeum oraz Kunstforschende Gesellschaft, towarzystwem założonym przez Hansa Friedricha Seckera w 1918 r.¹¹⁸, w latach 1931–1932 odbyła się objazdowa wystawa „Die Ostsee im Bilde”. Skonkretyzowała się wówczas rola muzeum jako instytucji kształtującej postawy patriotyczne przez prezentowanie sztuki niemieckiej, także tej najnowszej w ramach dokumentowania teraźniejszości. Instytucje kultury, w tym również stowarzyszenia, miały uczyć dumy narodowej, stąd koncentracja na lokalnej twórczości¹¹⁹. Stanowiło to zresztą kontynuację polityki wczesnych wystaw związków sztuki, które przede wszystkim pokazywały twórczość niemiecką, a także element ówczesnej polityki historycznej, której zadaniem było wskazanie na łączność Wolnego Miasta Gdańska z innymi ziemiami niemieckimi oraz podkreślanie ich niemieckiego charakteru.

W latach 20. zwiększyła się też liczba członków – do 893, było ich zatem dwa razy tyle co w 1900 r. W 1928 r. grono stowarzyszonych liczyło 845 osób¹²⁰. Mimo kryzysu gospodarczego kontynuowano działalność, w szczególności związaną z odczytami, nie udało się jednak zbudować specjalnej sali do tego przeznaczonej, Kunstvereinhaus¹²¹.

Po rocznicy Towarzystwa w 1935 r. brakuje informacji na temat jego działalności, być może dalsza kwerenda w materiałach prasowych pozwoliłaby odnaleźć więcej śladów jego funkcjonowania.

Od momentu powstania do zakończenia działalności Towarzystwo było istotnym elementem życia kulturalnego w mieście. Organizacja ta wspierała rozwój rynku sztuki, działała na rzecz powstania muzeum, a później aktywnie wspomagała prace instytucji oraz promowała twórczość lokalnych artystów, zwłaszcza młodych. Gdański Kunstverein nie funkcjonował nigdy tak prężnie jak jego odpowiedniki w Królewcu, Berlinie czy Dreźnie, w swojej historii odnotował też gorsze i lepsze okresy, jednakże nie można odmówić mu wkładu w kształtowanie lokalnego środowiska artystycznego i życia kulturalnego Gdańska.

¹¹⁵ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 75.

¹¹⁶ Tamże, s. 76.

¹¹⁷ Tamże, s. 77.

¹¹⁸ Kunstforschende Gesellschaft, *Aufruf!*, Danzig 1918.

¹¹⁹ M. Sauerlandt, *Die Deutschen Museen und die Deutsche Gegenwartskunst*, „Museum der Gegenwart” 1930, H. 31, s. 8.

¹²⁰ BG PAN, Od 1653/85, Winterprogramme 1928/29.

¹²¹ H.B. Meyer, *Hundert Jahre...*, s. 82.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Muzeum Narodowego w Gdańsku, MNG/A/V/1, Wycinki z „Danziger Zeitung” 1911, s. 114, 128, 145, 157, 169.
- Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kunstverein zu Danzig, 361/91, Statut des Kunstvereins zu Danzig erneuert nach den Beschlüssen vom 28. Dezember 1853, 13. Juli 1898 und 13. Januar 1900.
- Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kunstverein zu Danzig, 361/203, Księga rachunkowa (do roku 1897).
- Archiwum Państwowe w Gdańsku, Spis członków Kunstverein zu Danzig, 361/202.
- Biblioteka Gdańska PAN, Od 1651/85, Bericht Über die Wirksamkeit der Kunstverein zu Danzig in den Jahren 1836 und 37, Danzig 1837.
- Biblioteka Gdańska PAN, Od 1653/85, Winterprogramm 1924/25 – 1931/32.
- Biblioteka Gdańska PAN, Od 1945/87, Rechenschafts Bericht über das wirken des Kunstverein zu Danzig vom 29. November bis dahin 1846, Danzig 1846.
- „Danziger Dampfboot”, 10.05.1836, no. 56, s. 275 <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/35280/edition/29525/content> [dostęp: 27.11.2021].
- „Danziger Zeitung”, 21.12.1858, no. 175, <https://polona.pl/item/danziger-zeitung-organ-fur-handel-schiffahrt-industrie-und-landwirtschaft-im,ODE1NjUxNzk/0/#info:metadata> [dostęp: 27.11.2021].
- „Danziger Zeitung” 1858, no. 178, https://polona.pl/search/?query=Danziger_Zeitung_1858_no_178&filters=public:1 [dostęp: 27.11.2021].
- „Danziger Zeitung”, 28.12.1859, no. 486, <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/3544/edition/1730/content> [dostęp: 27.11.2021].
- „Danziger Zeitung”, 21.12.1860, no. 789, <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/4937/edition/2558/content> [dostęp: 27.11.2021].
- „Danziger Zeitung”, 5.01.1865, no. 2790, <https://polona.pl/item/danziger-zeitung-1865-nr-2790-5-januar-abend-ausgabe,ODE1ODY2NDc/1/#info:metadata> [dostęp: 27.11.2021].
- „Danziger Zeitung”, 23.12.1872, no. 7667, <https://polona.pl/item/danziger-zeitung-1872-no-7667-23-dezember-abend-ausgabe,ODE2NDU2OTE/0/#info:metadata> [dostęp: 27.11.2021].

Literatura

- Kita Katarzyna, *Kolekcja rysunków Johna Sprota Stoddarta ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku* [w:] *Kolekcje, kształtowanie, historia, dziedzictwo utracone*, red. Magdalena Mielnik, Gdańsk 2020.
- Kizik Edmund, *Współpraca Izydora Gulgowskiego z gdańskim Kunstverein w roku 1909. U źródeł ceramiki nowokaszubskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2015, t. 63, nr 3.

- Kowalska Helena, *Powstanie i działalność Towarzystwa Sztuk Pięknych w Gdańsku w świetle jego statutu* [w:] *Z dziejów kultury Pomorza XVIII–XX wieku*, red. Józef Borzyszkowski, Gdańsk 2001.
- Kowalska Helena, *Straty wojenne Muzeum Miejskiego (Stadtmuseum) w Gdańsku*, t. 1: *Malarstwo*, Gdańsk 2017.
- Meyer Hans Bernhard, *Hundert Jahre Kunstverein zu Danzig 1835–1935*, Gdańsk 1935.
- Mielnik Magdalena, *Krytyka artystyczna w Gdańsku w XIX i na początku XX wieku*, „Pamiętnik Sztuk Pięknych” 2021, t. 16: *Dwieście lat krytyki artystycznej*, red. Jerzy Malinowski, Grażyna Raj.
- Warkoczewska Magdalena, *Wystawy Towarzystwa Sztuk Pięknych w Poznaniu (1837–1857)*, Warszawa–Poznań 1991.

Streszczenie

Artykuł dotyczy historii Towarzystwa Przyjaciół Sztuki w Gdańsku, omówiony został zarys działalności od momentu powstania TPS w 1835 r. do roku 1945. Celem Towarzystwa była popularyzacja sztuki, co osiągnęto przez organizację wystaw z towarzyszącymi im losowaniami obrazów. Istotnym zadaniem Towarzystwa było także powiększanie miejskiej kolekcji obrazów, regularnie kilka z wystawianych obrazów kupowano z myślą o przyszłym muzeum. Działania Towarzystwa przyczyniły się do ożywienia lokalnego środowiska artystycznego, rynku sztuki, a także założenia Muzeum Miejskiego w Gdańsku w roku 1870, z którym TPS współpracowało ściśle aż do końca swojej działalności w 1945 r.

Słowa kluczowe: Towarzystwo Przyjaciół Sztuki, Gdańsk, wystawy, Muzeum Miejskie w Gdańsku, sztuka

Summary

The Art Association of Gdańsk (Kunstverein zu Danzig), 1835–1945: An outline of activity

This article outlines the history of the Art Association of Gdańsk (Kunstverein zu Danzig) from its origin in 1835 to 1945. The aim of the Society was the popularisation of art, which was pursued through organising exhibitions and painting lotteries. Another goal was to enlarge the city's painting collection; some of the exhibited paintings were bought for the future museum. The Society's activities contributed to the development of local artistic circles and art market. Its role was also important in creating the City Museum in Gdańsk (1870), with which it cooperated closely to the end of its activity (1945).

Keywords: Art Association of Gdańsk (Kunstverein zu Danzig), Gdańsk, exhibitions, City Museum in Gdańsk, art